

Consuming the Holocaust

Over Sergei Loznitsa's *Austerlitz*: een subtiel manifest voor een hernieuwd historisch bewustzijn

→ Jasper Delbecke
Universiteit Gent

Het blijft een onomstotelijke wet van de geschiedenis dat zij juist tijdgenoten verbiedt de grote bewegingen die hun tijd bepalen al in hun vroegste stadium te herkennen.

(Stefan Zweig, in *De Wereld van Gisteren*)

Urenlang stelde de Oekraïense film- en documentairemaker Sergei Loznitsa zijn camera op in de concentratiekampen van Sachsenhausen en Dachau. Loznitsa's jongste documentaire *Austerlitz* (2016) is het ontluisterende resultaat van vele uren opnamemateriaal die de dubbelzinnigheid van het populaire geschiedenistoerisme bloot legt. Zeventig jaar na de gruwel hebben de verschrikkingen van toen plaats geruimd voor Pokémon Go-jagers, hordes slenterende scholieren en cola-slurpende toeristen.

Austerlitz is prachtige meditatieve cinema die scherpe vragen stelt over de rol en de betekenis die we vandaag toedichten aan onze recente Europese geschiedenis. Het is een documentaire die vraagtekens plaatst bij de commercialisering en commodificatie van de Holocaust. Deze thema's die Loznitsa in *Austerlitz* aansnijdt vormen ook de kern van deze bijdrage. Hoe zorgen we ervoor dat de plekken waar de donkerste bladzijden van de menselijke geschiedenis zijn geschreven geen halte worden op een lijst van *must sees* of *must visits*? Hoe zorgen we ervoor dat deze plek en de herinnering aan de Holocaust in zijn totaliteit blijft bestaan?

'COOL STORY, BRO!'

Austerlitz laat zich lezen als een aaneenschakeling van *tableaux vivants* binnen en buiten de kampen. Door het oog van de camera observeert de kijker de bezoekers

van het concentratiekamp en registreert hun gedrag. Loznitsa fixeert onze blik door de camera niet te bewegen of in te zoomen. Bijna onopgemerkt staat de camera er opgesteld. Wat we te zien krijgen, is niet Sachsenhausen en Dachau maar hun bezoekers. Net zoals in zijn eerdere werk – zoals de documentaire *Maidan* (2014) of de film *In The Fog* (2012) – wendt Loznitsa zijn camera af van de plek waar de dramatische gebeurtenissen zich afspelen en focust op wat errond gebeurt. Hij toont hoe er gekeken wordt en hoe het menselijke lichaam zich verhoudt tot het object waarnaar het kijkt. In *Maidan* capteerde hij op deze manier de gebeurtenissen op en rond het Onafhankelijkheidsplein in Kiev: zijn onbeweeglijke camera was gericht op de enorme mensenzee die apathisch de toespraken aanhoort van de Oekraïense politici, op de constante gevechten tussen betogers en de ordediensten. Niet de euforie maar de scepsis na een zoveelste bevlogen politieke speech staat van de gezichten af te lezen. Bij *In The Fog* (2012), waar het verhaal wordt verteld van opstandige partizanen in het door de nazi's bezette Polen, gebruikt Loznitsa dezelfde strategie. De openingsscène van die film brengt de geterroriseerde dorpelingen in beeld die lijdzaam de ophanging aanschouwen van drie mannen uit hun dorp, de blikken afgewend van de lichamen die na een korte doodsstrijd levenloos heen en weer slingeren.

Diezelfde vormelijke keuzes maakt Loznitsa opnieuw in *Austerlitz* en puurt ze uit tot een eigen vormentaal waardoor de filmshots een grote graad van abstractie krijgen. Voor de kijker is het niet altijd duidelijk waar we ons bevinden. De bewust gekozen vorm- en beeldtaal doet denken aan die van de Duitse fotograaf Thomas Struth. Struth bracht de bezoekers van grote musea als het Louvre, Pergamonmuseum of British Museum op gelijkaardige wijze in beeld. De klemtoon van de beelden komt te liggen op de manier waarop we kijken en bekeken worden. In tegenstelling tot Struth weten we bij Loznitsa niet wat het object van het kijken is. De focus lijkt eerder de afwezigheid te zijn, en het menselijke gedrag tijdens het kijken.

Austerlitz begint aan de metalen poorten van Sachsenhausen waarop de nazileuze *Arbeit Macht Frei* prijkt. Hordes toeristen, in korte broek en geladen met rugzakken die uitpuilen van de frisdrank en versnaperingen, trekken Sachsenhausen binnen. Verslinderd aan een audiogids die hun de informatie over het kamp in het Frans, Engels, Koreaans of Turks inluistert. Gretig foto's nemend van de plek waar elke dag duizenden mensen de gruwel moesten doorstaan. Loznitsa manipuleert de werkelijkheid niet die hij filmt. De enige ingreep in de realiteit is zijn aanwezigheid. We zijn getuige van wat er met het menselijk lichaam gebeurt wanneer het rondwandelt in Sachsenhausen. Nooit krijgen we te weten waar de bezoekers precies naar kijken. We zien hen alleen gefascineerd alles observeren; op andere momenten zien we hun aandacht langzaam wegebben. Een puber die wezenloos aan de ingang van Sachsenhausen rondwaalt in een T-shirt waarop 'Cool Story, Bro!' staat geblokletterd, geeft op subtiele wijze mee wat de rest van Loznitsa's *Austerlitz* zal brengen.

Austerlitz is een serene documentaire waarin enkel het beeld spreekt en waar op een fijnzinnige manier wordt getoond hoe een concentratiekamp is geëvolueerd naar een plek waar naar hartenlust wordt gekuierd alsof het een winkelstraat is.

Scènes waarin Loznitsa zijn lens vastzet op de deuren van verschillende gebouwen van het kamp zijn daar een goede illustratie van. De massa bezoekers schuift in rijen aan om binnen te mogen. Deuren gaan razendsnel open en toe, bezoekers lopen even snel binnen en buiten als in een Primark of McDonald's. De traagheid waarmee Loznitsa alles in beeld brengt en de shots laat afwisselen, staat in schril contrast met de snelheid waarmee de bezoekers het kamp doorkruisen. Volgens filmcriticus en -theoreticus Bill Nichols vormt deze opgelegde traagheid van observeren – door Loznitsa op de spits gedreven – net de kracht van wat hij definieert als de *observational mode* van documentaire cinema. De drastische breuk met een narratief en een dramatische lijn stelt Loznitsa in staat om ook poëtische kwaliteiten aan zijn filmisch exposé te verlenen. Filmpionier John Grierson stelde al in de jaren dertig dat het documentaire genre het potentieel in zich draagt om de realiteit op een creatieve manier te behandelen en inhoudelijke vragen te laten samengaan met vormelijke experimenten. Met *Austerlitz* bewijst Loznitsa dat een bepaalde vormkeuze een extra bijdrage levert aan de manier waarop de realiteit wordt geregistreerd en gerepresenteerd.

Het is de traagheid van filmen die maakt dat het verleden van Sachsenhausen en Dachau op een subtiele manier resonanceert in het heden. Zeventig jaar geleden stroomden hier ook duizenden mensen toe, alleen kwamen ze er zelden levend en wel buiten. Net als toen verdringen de mensen zich ook vandaag om de slaapvertrekken binnen te mogen, niet om de ontbering te ontvluchten en een slaapplek te vinden maar om deze macabere plekken vast te leggen met hun camera's en smartphones. *Austerlitz* bulkt van zulke 'flitsen uit het verleden'. Op een gegeven moment stelt Loznitsa de camera op voor een groepje toeristen dat onbezorgd zijn lunch zit te nuttigen. Een jongeman veert recht en wil een vlieg van zijn broodje wegslaan. Een bevreemdend schouwspel dat een scherp contrast vormt met de beelden die we kennen van uitgemergelde kampgevangenen of van slachtoffers van de voedselcrisis in Afrika, en er dus op paradoxale manier naar verwijst. Op het einde van de filmscène deelt de reisgids haar groep mee dat ze best van hun pauze gebruik maken want 'dit zal het laatste moment zijn dat ze iets kunnen eten'. Opnieuw een tafereel dat een wrange nasmaak nalaat bij de kijker, gezien de context waarin de uitspraak gebeurt.

W.G. SEBALD ACHTERNA: HOE INDIVIDUEEL EN COLLECTIEF HERDENKEN?

De titel *Austerlitz* alludeert op de gelijknamige roman uit 2001 van de Duitse schrijver W.G. Sebald. Loznitsa ziet zijn documentaire als een adaptatie van, en variatie op het boek. Sebalds *Austerlitz* vertelt het verhaal van een historicus die in de wachtzaal van het Antwerpse stationsbuffet de zwaarmoedige Jacques Austerlitz ontmoet. Tijdens hun gesprekken onthult Austerlitz stap voor stap zijn levensverhaal: een wanhopige zoektocht naar identiteit van een eenzame man die als kind werd beroofd van zijn vaderland. Via de vele wandelingen door de stad komt Austerlitz weer in contact met zijn verleden en met de plekken die zijn identiteit hebben gevormd. Het flaneren door de stad is volgens de Duitse filosoof Walter Benjamin dan

ook een uitstekende oefening voor de geschiedkundige. De historicus is volgens hem als een voddenverzamelaar – *Lumpensammler* – die de wereld en de stad in trekt om daar schijnbaar onbenullige en betekenisloze objecten te verzamelen. Door middel van montage en puzzelwerk legt hij vervolgens de bouwstenen van het verleden samen en lichten er nieuwe verklaringen en betekenissen op. Historicus Pierre Nora besloot met zijn *Lieux de mémoire* (1984-1992) dat de mens meer waarde hecht aan persoonlijke ervaringen en herinneringen dan aan grote historische gebeurtenissen of omwentelingen. Die gedachte vormt ook het uitgangspunt van Loznitsa's *Austerlitz*. De filmmaker groeide zelf op in een familie die zwaar heeft geleden onder de naziterreur in Oekraïne. Vele van zijn familieleden zijn spoorloos verdwenen.

Loznitsa's poging om kennis te vergaren over zijn eigen geschiedenis en die van anderen beantwoordt aan een verlangen dat de afgelopen jaren sterk is gegroeid in onze westerse samenleving. Geschiedenis was nog nooit zo aanwezig als vandaag. 'Het verleden', 'het geheugen', 'herinneren' en 'trauma' zijn thema's die binnen academische kringen maar ook binnen de populaire cultuur steeds meer onder de aandacht komen. Op allerlei manieren blijft het verleden ons vandaag fascineren, achtervolgen, inspireren en om ons rondspoken. Francis Fukuyama sloeg de bal mis in zijn *The End of History and the Last Man* (1992) toen hij poneerde dat het liberale gedachtegoed de rol van geschiedenis zou overnemen. Het tegenoverstelde lijkt waar.

In zijn boek *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (2003) spreekt Andreas Huyssen van een '*hypertrophy of memory*' vandaag de dag. Volgens de auteur is onze obsessie met herinnering een indicatie van de enorme verschuivingen, schaalvergrotingen en tempowissels die de manier kenmerken waarop we denken over (en leven in) tijd en ruimte. Terwijl in de huidige neoliberale ideologie onze toekomst in het teken staat van voortdurende groei en ontwikkeling, kampen we vandaag juist met een fundamenteel gebrek aan alternatieve toekomstbeelden. Volgens Huyssen verklaart die paradox onze obsessie met het geheugen en het ver-

© Imperativ Film

© Imperativ Film

leden, met een doorgedreven ‘musealisering’ tot gevolg. ‘Het verleden verkoopt nu eenmaal beter dan de toekomst’, stelt de auteur, maar hij waarschuwt ook dat ‘het verleden [...] ons nooit [kan] geven waar de toekomst niet in slaagt’. Het is de vreemde temporele spreidstand waarvan we vandaag getuige zijn.

In *The Future of Nostalgia* (2001) komt Svetlana Boym tot een gelijkaardige conclusie. Zij definieert onze omgang met het verleden als ‘nostalgisch’: het is niet zozeer een verlangen naar het verleden zoals het is geweest, maar een verlangen naar een verleden zoals het had kunnen zijn. Parallel aan Boym stelt historicus Marc Reynebeau in zijn essay *Nostalgie, een emotie met toekomst* (2016) dat nostalgie vooral is ingegeven door een vervreemding van de mens met het heden. Zowel Huyssen, Boym als Reynebeau stellen vast dat de gemaakte beloftes van de nieuwe neoliberale wereldorde de afgelopen drie decennia niet voor iedereen een realiteit zijn geworden. De ontgoochelde mens gaat daardoor weer verlangen naar een verleden waar er nog ‘zekerheden’ waren, en past de denkkaders uit dat verleden toe op de toekomst.

Huyssen en Boym schetsen hoe dat mechanisme werkt op het niveau van het individueel en collectief herinneren en herdenken. Reynebeau gaat een stap verder en stelt dat nostalgie het ideale politieke wapen is geworden in een wereld waarin de globalisering zijn grenzen begint te kennen. (Res)sentimenten die politici als Nigel Farage of Donald Trump handig wisten te bespelen. De analyses van Huyssen, Boym en Reynebeau wijzen op de gevaren en valkuilen van zulke eenzijdige en dogmatische omgang met het verleden.

In zijn *Regimes of Historicity. Presentism and Experiences of Time* (2015) stelt Hartog dat elke gemeenschap haar eigen temporele orde of ‘historicitetsregime’ handhaaft die het raamwerk bepaalt waarbinnen de kennis, ervaring en representatie van verleden, heden en toekomst vorm krijgen. Filosoof Frederik Le Roy (2012, 8) wijst op het canoniserende effect van elk historicitetsregime: sommige historische narratieven worden bekrachtigd, andere worden uitgesloten en dreigen daardoor tussen de plooiën van de geschiedenis te verdwijnen. Huyssen, Boym en Reynebeau wijzen in hun analyses op de blinde vlekken van ons huidige historicitetsregime en op de noodzaak om nieuwe manieren te zoeken om met ons verleden om te gaan.

DE TERUGKEER NAAR DE DINGEN

Een poging om een nieuw historicitetsregime te initiëren zien we bij historicus Eelco Runia, die de notie van *presence* naar voren schuift als alternatief voor een puur epistemologische en hermeneutische reductie van de geschiedenis (Runia 2006). In plaats van de ontmoeting met het verleden te herleiden tot de kennis van feiten, data en begrippen, bepleit de auteur een onbemiddelde aanwezigheid van het verleden in het heden, waardoor we rechtstreeks in contact staan met een historische werkelijkheid en die ten volle ervaren. In Runia’s *presence*-begrip weerklinken Johan Huizinga’s ‘historische sensatie’ en Frank Ankersmits ‘sublieme historische ervaring’. De ‘historische sensatie’ van Huizinga is een soort extatische ervaring die de historicus gewaarwordt wanneer ongekende elementen uit het verleden zich

aandienen (Tollebeek & Verschaffel 1992; Ankersmit 1993). Het gaat om een rechtstreekse ervaring van het verleden, los van context en discours, ontdaan van taal en interpretatiekaders. Ankersmits ‘sublieme historische ervaring’ is vergelijkbaar en gaat gepaard met een besef dat het verleden zich heeft losgerukt van het heden en onherroepelijk verloren is gegaan (Ankersmit 2007). Historica Ewa Domanska zit op dezelfde golfengete en pleit voor een ‘terugkeer naar de dingen’ (Domanska 2006).

Deze nieuwe geschiedfilosofische tendens kent heel wat parallellen met het discours van een nieuwe generatie denkers binnen de filosofie. Prominente figuren als Bruno Latour, Graham Harman of Quentin Meillassoux ontwikkelen een filosofisch project waarin objecten als objecten worden gedacht. Daarin hebben objecten ook een bestaan, onafhankelijk van het diepgewortelde menselijk perspectief. Deze nieuwe filosofische stroming – het speculatief realisme – wil zich afscheuren van een lange traditie in de westerse filosofie die objecten enkel in relatie tot mensen kon denken en ze niet zag als autonome dingen. In een wereld waarin de mens de eindigheid van materie op aarde vaak aan den lijve ondervindt en waarin machines en digitale structuren onze werkelijkheid vormen, is een hernieuwd respect voor objecten meer dan ooit noodzakelijk.

Concreet betekent dat voor de herinneringspraktijk: op zoek gaan naar de materiële sporen van het verleden in het heden, in een poging om de geschiedenis te herdenken in een context die wars is van semiotiek en discours. De nadruk op de ‘directe ervaring’ zien we de laatste jaren terugkeren in vele historische musea en sites. Het onbemiddelde contact met het ‘authentieke’ verleden moet kennis en inzicht opleveren bij de bezoeker. In België waren we daar getuige van naar aanleiding van de honderdjarige verjaardag van de Eerste Wereldoorlog. Evocaties, *re-enactments* en bezoeken aan de loopgraven moesten de bezoekers laten ‘ervaren’ en ‘voelen’ hoe het leven aan het front was. Deze reeks van herdenkingen ging onvermijdelijk gepaard met een grote commercialisering van de verjaardag: de Eerste Wereldoorlog werd gecommuniceerd in functie van het oorlogstoerisme. De populariteit van een kampbezoek in Auschwitz of Sachsenhausen kunnen we plaatsen binnen deze tendens.

COLLECTIEF HERDENKEN EN MASSATOERISME: EEN MOEILIJK EVENWICHT

Hoe zorgen we ervoor dat dit ‘onbemiddelde en authentieke contact’ met het verleden voldoende diepgang en gelaagdheid kent? Dat het historische bewustzijn het blijft halen van de shopping-logica? Het zijn vragen die Sergei Loznitsa zich stelde na een bezoek aan Buchenwald. Toen hij in het crematorium stond van het kamp, omringd door medebezoekers die duchtig foto’s namen, voelde Loznitsa zich een toerist. Hij was beland in een bevreemdende situatie waarin bezoekers consumenten werden van een gruwelijke geschiedenis die volgens een McDonald’s-logica genuttigd kon worden: *à la carte*, naar eigen smaak en voorkeur.

Austerlitz bevat twee scenes waarin, op zijn zachtst uitgedrukt, twee bedenkelijke handelingen te zien zijn. In een eerste scène zien we een groep die een aparte afdeling

van een van de kampen bezoekt waarin mensen werden opgesloten in cellen met dichtgemetselde ramen en hardhandig werden ondervraagd door de Gestapo. De gids vertelt hoe gevangenen die weigerden te spreken, tot de dood werden gemarteld aan drie centraal opgestelde schandpalen. Hun geschreeuw was te horen in alle cellen van het kamp. Wanneer de groep daarna verder wandelt, stapt een man naar een van de drie palen en poseert als een geboeide gevangene voor de foto. Wat vertel je als je die foto achteraf aan vrienden toont?

Het meest stuitende beeld bewaart Loznitsa voor het einde van zijn documentaire. *Austerlitz* begint zoals hij eindigt, aan de toegangspoort van Sachsenhausen. We zien de scholengroepen naar buiten slenteren, blij huiswaarts te keren na een lange dag. Uit de mensenzee houden drie personen halt voor de toegangspoort. Een gezin: moeder, vader en dochter, de dochter met selfiestick in de hand. Het 'uitstapje' naar Sachsenhausen wordt zo afgesloten met een selfie van het drietal onder de slogan *Arbeit Macht Frei*. Loznitsa gebruikt de term 'kafkaïaans' om zijn ervaring in Buchenwald te omschrijven, maar bij het zien van de slotscène kunnen we daar gerust 'absurd' aan toevoegen. De selfie is de ideale manier om in een individualistische maatschappij het ego te presenteren aan de buitenwereld en te tonen 'dat je erbij was'. De eigen persoon staat centraal, de rest van het beeld is opvulling. Maar wat vertelt een beeld over je ego als de woorden *Arbeit Macht Frei* boven je hoofd opduiken? Wat staat er te lezen bij de foto wanneer die op Facebook of Instagram verschijnt? Hoe reageert een familielid van iemand die slachtoffer was van de Holocaust wanneer die de foto van het gezin te zien krijgt? Los van het feit dat de *Arbeit Macht Frei*-selfie bewijst dat we de ingebakken reflexen niet van ons kunnen afwerpen, is hij misschien wel illustratief voor het onvermogen om de historische betekenis van de gebeurtenissen te vatten.

Austerlitz confronteert de kijker met een dilemma: hoe zorgen we ervoor dat een bezoek aan Sachsenhausen of Dachau voor altijd een verpletterende indruk nalaat en niet louter als een toeristisch 'uitstapje' wordt beschouwd? Hoe blijven we hier als gemeenschap uit leren zonder het 'normaal' te gaan vinden? Filosofen Alain Badiou (2007a; 2007b) en Slavoj Žižek (2014) wijzen op het gevaar van 'normalisering' dat elke historische gebeurtenis van de grootorde als Auschwitz als een zwaard van Damocles boven het hoofd hangt. Normalisering verlaagt onze ethische standaarden, laat een gedachteloze en lethargische omgang met ons verleden toe, en werkt het ontbreken van een kritisch bevraging in de hand met betrekking tot de wijze waarop onze geschiedenis wordt gerepresenteerd. Om het polemisch te stellen in Hannah Arendts woorden: zijn het net niet de 'pure gedachteloosheid' en het 'gebrek aan werkelijkheidszin in een mens die meer onheil kunnen aanrichten dan alle boze driften die het mensenhart eigen zijn tezamen?' Natuurlijk kunnen we de bezoekers van de concentratiekampen niet op één lijn plaatsen met de nazi's. Wel moeten we er blijvend op wijzen dat, zoals Arendt stelde, het kritiek- en gedachteloos in het leven staan net heeft kunnen leiden tot dergelijke gebeurtenissen.

Het historische besef wordt in de kampen bovendien vaak bemoeilijkt door de *afwezigheid* van de gruwel. De gapende afstand tussen de gruwel van toen en de plek

vandaag wordt steeds groter. Dat bewijst de scène in *Austerlitz* waarin de camera staat opgesteld aan het eind van een lange gang, ergens in een van de kampen. We zien bezoekers door de gang wandelen en af en toe even halt houden om via een klein luikje een kamer binnen te kijken. Plots duikt een jong meisje op dat in een rotvaart van deur naar deur rent, zich omhoog hijst en naar binnen gluurt. Ze is op zoek naar een teken van leven, iets dat doet denken aan de menselijke aanwezigheid die er ooit was. Loznitsa toont verder een leeg kamp in een desolate vlakte, met barakken en ovens die slechts vaag doen denken aan wat er vroeger heeft plaats gevonden. Infoborden en audioguides moeten het gebeurde reconstrueren maar botsen op de onmogelijkheid om de uitroeiing van mensen op industriële schaal rationeel en narratief te benaderen. De enige resten van het verleden die we in *Austerlitz* te zien krijgen, zijn trouwens die van de nazi's. Van de Joden is er geen spoor meer. Dertig jaar na Claude Lanzmann's *Shoah* (1985), waarin onder andere de problematische houding van de getuigen van die tijd wordt aangekaart, toont Sergei Loznitsa's *Austerlitz* de gewrongen verhouding van de hedendaagse getuigen (de bezoekers van de kampen) en het verleden dat zij proberen te herdenken. We zien hier de grenzen en valkuilen die grootschalige herdenkingen met zich mee brengen. Waar Lanzmann met *Shoah* (1985) toonde hoe het nazi-apparaat er in geslaagd was om burgers mee te sleuren in haar machine, zo toont Loznitsa's *Austerlitz* hoe burgers opnieuw kritikeloos worden meegesleurd in de commerciële machinerie die aan basis ligt van dit soort oorlogstoerisme. De vakantiekiekjes hebben het gehaald van het historische bewustzijn. Daarom is het meer dan ooit nodig dat de gewrongen relatie van de mens met zijn verleden voorzien wordt van nuances. Een geschiedschrijving die niet zwart-wit is maar bulkt van de grijswaarden. Kunst kan die grijswaarden tonen – of minstens de nood eraan.

Theodor W. Adorno opperde in 1949 dat kunst maken na Auschwitz onmogelijk was. In zijn essay *Figures of History* (2014) dient de Franse filosoof Jacques Rancière Adorno van antwoord en keert diens uitspraak om. Volgens Rancière is kunst het enige dat mogelijk is na Auchwitz,

© Imperativ Film

© Imperativ Film

om de gruwel te tonen. Kunst toont de aanwezigheid van het ‘afwezige’. Haar taak bestaat erin om via beelden en woorden het onzichtbare te tonen en het onmenselijke waarneembaar te maken. Enkel via deze weg kunnen we volgens Rancière de ‘*Vernichtung*’ vermijden: het reduceren van de Holocaust tot iets futiels, de vernietiging van de vernietiging, het verdwijnen van de sporen. De opdracht voor kunst én geschiedenis bestaat er vandaag in om het proces van vergetelheid, verdwijnen en amnesie te tonen en te bekritisieren, en zo te vermijden dat de nazi’s uiteindelijk toch hun doel bereiken: het ‘wegwissen’ van de Joden. Sachsenhausen of Dachau hebben hun pedagogisch-geschiedkundige functie niet verloren door het massatoerisme, maar Loznita’s *Austerlitz* wijst wel op de grenzen en valkuilen van het soort relatie dat we daar met het verleden aangaan. ■

BIBLIOGRAFIE

- Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz. The Witness and the Archive* [1999], vertaald uit het Italiaans door Daniel Heller-Roazen, New York: Zone Books, 2002.
- Frank R. Ankersmit, *De sublieme historische ervaring*, Groningen: Historische Uitgeverij, 2007.
- ---, *De historische ervaring*, Groningen: Historische Uitgeverij, 1993
- Hannah Arendt, *Eichmann in Jeruzalem. De Banaliteit van het Kwaad* [1963], Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact, 2014.
- Alain Badiou, *Being and Event* [1988], vertaald uit het Frans door Oliver Feltham, London & New York: Bloomsbury, 2007a.
- ---, *The Century*, vertaald uit het Frans door Alberto Toscano, Cambridge: Polity Press, 2007b.
- Svetlana Boym, *Another Freedom. The Alternative History of and Idea*, Chicago & Londen: University of Chicago Press, 2010.
- ---, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001.
- Eva Domanska, ‘The Material Presence of the Past’, *History and Theory* 45, 2006, 337-348.
- Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, Free Press, 1992.
- François Hartog, *Regimes of Historicity. Presentism and Experiences of Time* [2003], vertaald uit het Frans door Saskia Brown, New York: Columbia University Press, 2015.
- Graham Harman, *Towards Speculative Realism: Essays and Lectures*. Winchester: Zero Books, 2010.
- Andreas Huyssen, *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford: Stanford University Press, 2003.
- Claude Lanzman, *Shoah* (film), 1985.
- Bruno Latour, *We have Never Been Modern*, vertaald uit het Frans door Catherine Porter, New York: Harvester Wheatsheaf, 1993.
- Frederik Le Roy, *Verknoopte tijd, verfrommelde geschiedenis. een theaterwetenschappelijk en geschiedfilosofisch onderzoek naar theater en performance als politiek van de herinnering in het modern en presentistisch historiciteitsregime*, doctoraatsproefschrift Universiteit Gent, Faculteit Letteren & Wijsbegeerte, 2012.
- Quentin Meillassoux, *Na de eindigheid. essay over de noodzakelijkheid van contingentie* [2006], vertaald uit het Frans door Joost Beerten, Uitgeverij Leesmagazijn, 2016.
- Bill Nichols, *Introduction to Documentary*, Indiana University Press, 2010.
- Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire*, Parijs: Gallimard, 1984-1992.
- Jacques Rancière, *Figures of History* [2012], vertaald uit het Frans door Julie Rose, Cambridge & Londen: Polity Press, 2014.
- ---, *The Future of the Image* [2007], vertaald uit het Frans door Gregory Elliott, Londen & New York: Verso Books, 2009.
- Nicolas Rapold, ‘Sergei Loznitsa’s Movie “Austerlitz” Observes Tourists in Concentration Camps’, *New York Times*, 31 augustus 2016, http://www.nytimes.com/2016/08/31/arts/international/sergei-loznitsa-movie-austerlitz-tourists-concentration-camps.html?_r=0 (geraadpleegd 6 december 2016).
- Marc Reynebeau, ‘Nostalgie, een emotie met toekomst’, *De Standaard*, 5 november 2016.
- Eelco Runia, ‘Presence’, *History and Theory* 45, 2006, 1-29.
- W.G. Sebald, *Austerlitz*, vertaald uit het Duits door Anthea Bell, New York: Random House, 2001.
- Jo Tollebeek & Bart Verschaffel, *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1992.
- Slavoj Žižek, *Event. Philosophy in Transit*, Londen & New York: Penguin Books, 2014.

De deportatie van vrouwen uit het bezette Frankrijk

Nieuwe perspectieven

→ **Pierre-Emmanuel Dufayel**
Université de Caen Basse-Normandie
Vertaling uit het Frans:
Gorik de Henau

Voor de vrouwen die tijdens de bezetting in Frankrijk woonden, was deportatie zowat het equivalent van de plicht om het vaderland te dienen. Het lijden van duizenden vrouwen symboliseert op krachtige wijze de offers die de tweede sekse bracht voor de verdediging van het land, en ook hoe zij bijdroegen tot de strijd van het ondergrondse verzetsleger. De overgrote meerderheid van de vrouwelijke slachtoffers van het bestraffingsbeleid – waarmee de bezetter de orde trachtte te handhaven – werd gedeporteerd.

Tot midden de jaren negentig, toen de Fondation pour la Mémoire de la Déportation met een herdenkingsboek het deportatieproces weer up-to-date bracht, bleef de wetenschappelijke vooruitgang evenwel beperkt tot het bestuderen van het dagelijks leven van vrouwelijke gedeporteerden in de concentratiekampen. Bijna een halve eeuw lang deden de gedeporteerden zelf het grootste deel van het werk. Moeten we hier nog herinneren aan het pionierswerk van Germaine Tillion, die meteen na haar repatriëring naar Zweden in april 1945 begon aan een systematische inventaris van de beschikbare informatie? Ook vandaag nog blijft dit het verplichte vertrekpunt voor alle opzoekingen naar Franse gedeporteerden. In het kielzog van haar meesterlijke boek *Ravensbrück* spitste het onderzoek zich tientallen jaren toe op de werking en organisatie van het grootste vrouwenconcentratiekamp in het *Reich*. Daar werden meer dan 100 000 vrouwen en meer dan 20 000 mannen geïnterneerd, waardoor het vanzelf de referentieplek werd voor de nagedachtenis van de vrouwelijke slachtoffers van nazi-Duitsland. Meer dan zeventig jaar na de terugkeer van de laatste gedeporteerden wordt de karige bibliografie op dat vlak nog altijd gedomineerd door publicaties over de werking van het kamp Ravensbrück. Recentelijk nog publiceerde

Bernhard Strebel met het monumentale *Das KZ Ravensbrück* een even volledige als nauwgezette studie over het kamp.

De archieven van het kamp werden voor de bevrijding vernietigd, waardoor de historiografen er in de loop der jaren van overtuigd raakten dat het een geschiedenis zonder archieven betrof. Zo ontstond het idee dat het een haast onmogelijke of minstens onpraktische opdracht was om een dergelijke geschiedenis te schrijven op basis van geschreven bronnen. Maar uit recente studies blijkt juist dat er heel wat informatie voorhanden is en dat het mogelijk is daarmee het verhaal van de vrouwelijke deportatie neer te schrijven. Dat zullen we trachten aan te tonen in een eerste punt.

Dankzij nieuwe bronnen kon het onderzoeksveld aanzienlijk verbreed worden en werden nieuwe vragen gesteld. Als gevolg van publicaties (bijvoorbeeld van Thomas Fontaine en Gaël Eismann) die nieuw licht werpen op het onderdrukings- en ordehandhavingsbeleid in bezet Frankrijk is de kwestie van het vrouwelijke deportatieproces op de voorgrond getreden. We kunnen nu ook de sociaal-politieke omstandigheden en de diverse trajecten van deze vrouwen analyseren, en op die manier een preciezere en complexere definitie formuleren van de deportatie.

VROUWELIJKE DEPORTATIE, EEN GESCHIEDENIS ZONDER ARCHIEVEN?

Het idee dat de geschiedenis van de vrouwelijke deportatie zonder archieven moet worden geschreven, dateert van net na de oorlog. Om te begrijpen hoe het ingang vond in die overgangperiode moeten we terugkeren naar de rol die de overlevenden speelden in de historiografie van de vrouwelijke deportatie, in het bijzonder dan Germaine Tillion. Voortbouwend op haar opleiding als etnoloog en haar ervaring met veldwerk – in Algerije deed Tillion onderzoek naar Algerijnse Berberstammen, bij wie ze jarenlang verbleef – en met behulp van haar scherpe observatievermogen analyseerde ze al in de eerste maanden van haar deportatie hoe het kamp functioneerde. Via gevangenen die in de verschillende diensten waren tewerkgesteld, trachtte ze informatie te verzamelen over aantallen, de manschappen in het kamp en de economische organisatie. Ze bekeek het geheel met een zeldzame luciditeit, waardoor ze toen al belangrijke aspecten van het concentratiekampstelsel begreep. Aangezien ze tot het laatst in Ravensbrück bleef, was ze zoals veel gevangenen getuige van de vernietiging van de kamparchieven. Toen de nederlaag onvermijdelijk bleek, vernietigden de nazi's tweeënhalve week lang de documenten over de kampadministratie, om te beginnen die over de politieke sectie die zonder enige twijfel de meeste informatie bevatte over de gevangenen. Een aanzienlijk aantal documenten dat van cruciaal belang was voor de geschiedschrijving van de vrouwelijke deportatie ging verloren.

Meteen na haar bevrijding begon Germaine Tillion, die zich toen in Zweden bevond, met het ondervragen van overlevenden, ze verzamelde zoveel mogelijk namen en registratienummers, en stelde een eerste lijst op. De overlevende gedeporteerden, die getuige waren geweest van de vernietiging van de archieven en die

© Frédéric Cahay / Fondation Auschwitz

– *Tragende* van Will Lammert (1959).

de werking van het kamp al hadden bestudeerd, moesten zich vanaf dat ogenblik koste wat het kost de namen van de slachtoffers herinneren. In de eerste weken na de bevrijding kwam bij Germaine Tillion en haar kameraden het idee op dat ze de geschiedenis van de vrouwelijke deportatie hoogstwaarschijnlijk zonder archieven moesten schrijven. Die vaststelling drukte Germaine Tillion een paar jaar later zo uit: “Toen de deuren van het laatste Duitse concentratiekamp opengingen, nam die “andere wereld” geen fysieke ruimte meer in om te gaan behoren tot de geestverschijningen van de “historische dimensie”, maar dan zonder bagage en naakt als de doden die er deel van uitmaakten.” (Tillion 1954, 38) Haar onderzoek naar deze geschiedenis ‘zonder bagage’ zette ze na de oorlog voort. Eerst maakte ze deel uit van de Commission des Déportés et Internés Politiques et Raciaux, en toen in juni 1951 binnen het historische comité voor de Tweede Wereldoorlog de Commission d’Histoire de la Déportation werd opgericht, werd ze daar ondervoorzitter van.

Tot eind jaren zeventig werd de geschiedenis dus geschreven door de gedeporkeerden zelf, hoofdzakelijk op basis van hun getuigenissen en mondeling onderzoek. Het was een uitgebreide verzameling getuigenissen die op uiterst methodische wijze tot stand kwam en zeer betrouwbare gegevens bevatte over het aantal slachtoffers en de chronologie van de transporten. Bijna dertig jaar lang verzamelden Germaine Tillion en een reeks kameraden een groot aantal getuigenissen, opgesplitst per kamp, transport en thema. Ze slaagden er naar best vermogen in via de herinneringen van

de overlevenden de leemte op te vullen die was ontstaan door het vernietigen van de archieven van het kamp Ravensbrück. In de periode dat de opzoekingen naar de deportatie het meest intens waren en de voormalige gedeporteerden ertoe werden aangezet hun verhaal neer te schrijven, werd vastgehouden aan het idee van een geschiedenis zonder archieven, want men wantrouwde (Duitse) documenten. Germaine Tillion drukte het zo uit in het besluit van een onderzoek dat ze deed naar de bijdrage van getuigenissen aan de studie van de deportatie: 'Het heftigste relaas boordevol fouten benadert waarschijnlijk nog dichter de waarheid en is hoe dan ook minder gevaarlijk dan archiefpublicaties...' (Tillion 1954, 37)

Je kunt je dus met recht en reden vragen stellen over het misbruik van en/of het niet-gebruik-maken-van documentatiemateriaal dat nochtans binnen handbereik is. Dat een en ander al die jaren toch werd volgehouden is grotendeels te wijten aan polarisatie en het feit dat het onderzoek zich toespitste op het centrale Ravensbrück-kamp. Een groot deel van de uit Frankrijk gedeporteerde vrouwen mocht dan door het kamp passeren, de overgrote meerderheid van hen vertrok naar andere deportatieplaatsen. In tegenstelling tot de globale visie die soms nog aanhoudt, was Ravensbrück niet de enige bestemming van de gedeporteerden. De facto bleef slechts een kleine minderheid er voor de hele duur van de deportatie.

Er bestaan in feite heel wat bronnen waarmee de geschiedenis van de vrouwelijke deportatie uit Frankrijk kan worden geschreven. We moeten meteen meegeven dat er archieven van het kamp Ravensbrück bewaard zijn gebleven. Onuitgegeven bronnen openen nieuwe perspectieven: transportlijsten, individuele gevangenenfiches, lijsten van overplaatsingen, vragenlijsten die bij intrede werden afgenomen. Dankzij recent onderzoek kon trouwens de rol van de militaire administratie worden belicht, waardoor een beter zicht ontstond op de archieven van de verschillende diensten, meer bepaald de magistratuur en de militaire rechtbanken.

Voor de studie van de vrouwelijke deportatie beschikken we ook over honderden juridische dossiers. Over andere elementen van het bestraffingsapparaat, bijvoorbeeld gevangenen en interneringskampen, bestaat opnieuw heel wat documentatie. Specifiek wat vrouwen betreft, beschikken we over de archieven van het kamp in Romainville, het belangrijkste interneringskamp voor vrouwen alvorens ze naar de concentratiekampen vertrokken; vanaf 1943 was het een essentieel onderdeel van de organisatie van de transporten naar Ravensbrück. Het register werd volledig bewaard en op basis daarvan kunnen de meeste vertrektijden van vrouwen worden gereconstrueerd. We vermelden ook de individuele fiches met informatie over de identiteit van de gevangenen en de verschillende overplaatsingen.

– Danielle Casanova, meisjesnaam Vincentella Perini. Ajaccio, 9 januari 1909 – Auschwitz, 9 mei 1943. Zij is een van de belangrijkste figuren uit het eerste konvoi van gedeporteerde vrouwen.

Het blijkt ook noodzakelijk de repatriëringsarchieven te raadplegen. Daar wordt nog veel te weinig gebruik van gemaakt, hoewel ze een groot aantal documenten bevatten over de periode van de bevrijding tot aan de terugkeer van de gedeporteerden naar Frankrijk (een tijdspanne van soms meerdere maanden). We vinden er informatie over de lotgevallen van de gedeporteerden en de bevrijdingsacties van het internationale en het Zweedse Rode Kruis tijdens de laatste oorlogsweken. Ze bevatten veel fotomateriaal omtrent de in Zweden vervaardigde pasjes.

Tot slot moeten we het hebben over de naoorlogse bronnen, bijvoorbeeld de individuele dossiers die slachtoffers en hun families samenstelden om een bewijsstuk of een vermelding te verkrijgen.¹ Dankzij deze archieven, die nu grotendeels toegankelijk zijn, kan nieuw onderzoek worden verricht naar gedeporteerden en de deportatie.

EVOLUTIE VAN HET BESTRAFFINGS- EN DEPORTATIEBELEID IN BEZET FRANKRIJK

Tussen 1940 en 1944 werden ongeveer 6700 vrouwen gedeporteerd vanuit de bezette gebieden in Frankrijk en bijna 2200 vanuit de Elzas en de Moezelstreek, beide geannexeerd. In wat volgt, zullen we het vooral hebben over de deportatie vanuit de bezette gebieden. De bestraffing en de deportatie vanuit de geannexeerde Elzas-Moezelstreek hebben een eigen logica en komen aan bod in specifieke werken, meer bepaald van Cédric Neveu. Het bestraffingsbeleid evolueerde tijdens de bezetting en al die tijd kende de deportatie geen eenduidig verloop, maar nam verschillende vormen aan. Vrouwelijke deportatie verliep eerst in het raam van de juridische strafmaatregelen die werden toegepast door de Duitse militaire administratie (de MBF [*Militärbefehlshaber in Frankreich*] en de MBB [*Militärbefehlshaber in Belgien und Nord Frankreich*]). De eerste uit Frankrijk gedeporteerde vrouwen waren door Duitse militaire rechtbanken veroordeeld en werden naar gevangenen in het *Reich* gebracht om daar hun straf uit te zitten. Françoise de Hautecloucq bijvoorbeeld, een van de eerste vrouwen die uit Frankrijk werden gedeporteerd, werd op 4 augustus 1940 opgepakt in Ste-Suzanne-par-Prétôt in het departement Manche; de *Feldgendarmerie* arresteerde haar voor wapenbezit en de weigering een bevel op te volgen. 's Anderendaags werd ze berecht door een krijgsraad van de 12e infanteriedivisie; ze werd veroordeeld tot zes maand opsluiting en op 6 augustus gedeporteerd naar de gevangenis van Keulen, waar ze na haar straf werd vrijgelaten.

Vanaf 1941 werd de rechtspraak steeds strenger als reactie op het almaar beter georganiseerde verzet. In de volledige bezette gebieden werden meer dan 150 vrouwen veroordeeld en vervolgens gedeporteerd; minstens 110 van hen werden vanaf 1941 naar Duitsland overgebracht. Voor het eerst werden ook vrouwen tot de doodstraf veroordeeld. Zo werd Kate Bonnefous op 13 november 1940 aangehouden voor het helpen van ontsnapte krijgsgevangenen en vervolgens op 7 maart 1941 door de militaire rechtbank van Grand Paris ter dood veroordeeld. Op 7 juli werd ze naar Trier gedeporteerd, waarna ze bijna drie jaar werd opgesloten in Duitse gevangenen. Meestal, ook in het geval van Kate Bonnefous, werd de doodstraf omgezet in

(1) Bewaard in Caen bij de Division des Archives des Victimes des Conflits Contemporains, Service Historique de la Défense (DAVCC – SHD).

levenslange opsluiting, want het was niet toegelaten de ter dood veroordeelde vrouwen in Frankrijk te fusilleren. Toch werden bepaalde vrouwelijke verzetsstrijders uit communistische organisaties en partizanengroepen niet gespaard. Françoise Bloch-Serazin bijvoorbeeld, die van in de eerste oorlogsmaanden actief was binnen de Parijse groep FTP, werd op 15 mei 1942 aangehouden toen de speciale brigade van de Franse politie in haar eigen appartement een valstrik opzette. Op 30 september 1942 werd ze ter dood veroordeeld door de Duitse militaire rechtbank in Grand Paris, op 16 november 1942 gedeporteerd naar Lübeck en daarna Hamburg, waar haar straf uiteindelijk op 12 februari 1943 werd uitgevoerd. Olga Bancic, een Joods-Roemeense migrant en verzetsstrijder uit de Missak Manouchian-groep, werd ook naar Duitsland overgebracht nadat ze net als haar kameraden van de 'Affiche Rouge' ter dood was veroordeeld. Op 10 mei 1944 werd ze onthoofd in Stuttgart. Ook Syma Schloss, een arbeidster van Poolse afkomst, werd met de valbijl geëxecuteerd in Keulen, nadat ze op 24 april 1942 in Parijs ter dood was veroordeeld wegens het drukken en verspreiden van vlugschriften binnen het communistische verzet.

In december 1941 vaardigde maarschalk Keitel, de opperbevelhebber van de *Wehrmacht*, de zogenoemde *Nacht und Nebel*-verordening (NN) uit. Voortaan zouden in Frankrijk alleen nog de verzetsstrijders worden berecht die binnen de week na hun arrestatie ter dood konden worden veroordeeld en terechtgesteld. De andere verdachten werden in het grootste geheim naar Duitsland overgebracht om daar door een burgerlijke of militaire rechtbank te worden berecht. Door die verdachten in 'de nacht en de mist' te laten verdwijnen, werd getracht het afschrikkende karakter van de maatregel te versterken. Tussen eind 1941 en lente 1944 waren in Frankrijk bijna 1000 vrouwen het slachtoffer van de NN-procedure.² Léonie Kerforn werd op 2 april 1942 gearresteerd voor het verspreiden van foto's met de beeltenis van generaal De Gaulle. Een maand later werd ze in het grootste geheim naar Duitsland overgebracht, waar ze door de speciale rechtbank in Keulen tot vier jaar opsluiting werd veroordeeld. De Duitse politie gebruikte vanaf voorjaar 1943 de NN-procedure om in het geniep gedetineerden via de gevangenis over te brengen naar de concentratiekampen.

In juni 1942 nam de Sipo-SD de politietaken over van de militaire administratie in Frankrijk en riep ze een nieuw bestraffingsapparaat in het leven, waarvan deportatie naar de concentratiekampen geleidelijk de hoeksteen werd. Begin 1943 eigende ze zich op basis van het *Schutzhaft*-principe (preventieve hechtenis) officieel het recht toe om verdachten zonder vorm van proces op te sluiten. Vanaf dat ogenblik werd de overgrote meerderheid van de gedeporteerde vrouwen, na verschillende maanden detentie in Franse gevangnissen, verzameld in Compiègne en daarna in het fort van Romainville dat vanaf 1944 voor Franse vrouwen de wachtkamer van de deportatie werd. Het eerste directe transport van vrouwen dateert van 23 januari 1943. Het ging richting Auschwitz en omvatte 230 vrouwen van wie het merendeel bekende communistische activisten waren, onder anderen Danielle Casanova, Charlotte Delbo en Marie-Claude Vaillant-Couturier. In de loop van hetzelfde jaar vertrokken nog twee transporten, ditmaal naar Ravensbrück. In 1944 werden vanuit de bezette

(2) Dit blijkt uit gegevens van het Fond Joseph de la Martinière, Musée de la Résistance et de la Déportation in Besançon en de DAVCC - SHD-dossiers aangaande statuutaanvragen.

gebieden ongeveer 4 800 vrouwen gedeporteerd, wat neerkomt op twee derde van de vrouwen die uit Frankrijk in het raam van het bestraffingsbeleid werden gedeporteerd. Op 31 januari kwam met 959 vrouwen het grootste transport tijdens de bezetting tot stand. In het voorjaar van 1944 organiseerden de Duitsers transporten met 50 tot 60 gevangenen naar het kamp Neue Bremm in Saarbrücken, vanwaar grotere transporten richting Ravensbrück vertrokken. Maar de deportatie van de door militaire rechtbanken veroordeelde vrouwen ging voort. Meer dan honderd werden er op die manier van Frankrijk naar Duitse gevangenissen overgebracht. In het najaar van 1944, na de intrekking van de NN-verordering, werd de overgrote meerderheid van de vrouwelijke gevangenen die zich nog in Duitse gevangenissen bevonden naar Ravensbrück overgebracht.

PROFIEL VAN DE GEDEPORTEERDE VROUWEN

Als we kijken naar het sociaal-politieke profiel van de gedeporteerde vrouwen, staan we voor een dubbele uitdaging: ten eerste weten we met de procedure werd bestraft en wie de Duitsers besloten te deporteren, ten tweede de vrouwelijke slachtoffers van dat bestraffingsbeleid opnieuw een identiteit bezorgen. De Division des Archives des Victimes des Conflits Contemporains (DAVCC) beschikt over dossiers over de aanvragen van het statuut van politiek gedeporteerde en verzetsstrijder. Van de vrouwen over wie na de oorlog geen dossier was aangelegd, werden de gegevens onderzocht met het oog op hun arrestatiegrond en voorafgaande activiteit; die informatie werd gevonden voor 5 832 van de 6 672 uit Frans bezet gebied gedeporteerde vrouwen, dat wil zeggen voor 88 procent.

De overgrote meerderheid van de gedeporteerde vrouwen streed wel degelijk tegen de bezetter en/of het Vichyregime, maar op basis van de bestudeerde bronnen kunnen we de term ‘verzetstrijder’ nu aanzienlijk bijstellen. Vooreerst blijkt dat ongeveer 64 procent van de gedeporteerden lid was van een verzetsorganisatie.³ Bijna de helft maakte deel uit van een netwerk, 20 procent was actief binnen een beweging en ongeveer 30 procent was lid van een organisatie die verbonden was met het communistische verzet (bijvoorbeeld Front National of FTPF/Francis-tireurs et partisans). Uit een volledige analyse van hun handelingen en taken binnen die organisaties blijkt hoe gevarieerd hun acties wel waren en ook het domein waarin ze zich specialiseerden. Naast opdrachten op het vlak van sociale diensten (2 procent), het opvangen van valschermspringers (2 procent) en het voorbereiden van sabotagegedaden waren de gedeporteerde vrouwen ook actief bij het naar buiten smokkelen van voortvluchtige gevangenen, piloten die waren neergeschoten boven vijandelijk terrein en spionnen op weg naar Engeland (7 procent). Bijna 15 procent van de gedeporteerden in een verzetsorganisatie vervulden taken in verband met informatievergaring (van het ontvreemden van officiële documenten over het onderscheppen van brieven voor de *Kommandantur* tot het gadeslaan van Duitse troepenbewegingen), terwijl meer dan één vrouw op vijf deelnam aan propaganda-acties (verdeling, druk, redactie).

(3) De aangehaalde statistieken konden worden opgesteld na het openen van de statuutdossiers van de DAVCC – SHD.

Maar de activiteit van de vrouwelijke verzetsstrijders leek zich vooral toe te spitsen op twee specialiteiten. Ten eerste fungeerde zo'n 44 procent als verbindingsagent voor het overbrengen van boodschappen, wapens, documenten en allerlei ander materieel. Ten tweede gaf meer dan één op de twee vrouwen onderdak aan in het nauw gedreven verzetsstrijders of gezochte personen. Die rol, die er vooral in bestond dat ze huiselijke bescherming en zekerheid boden en/of alledaagse taken vervulden, hield vaak ook in dat de bewuste vrouw wapens, documenten of materieel verborg en zorgde voor een plek waar vergaderingen of radiouitzendingen konden plaatsvinden. Of je het nu 'verzet aan de haard' of materiële voorzieningen noemt, deze vorm van strijd vormde de kern van het specifiek vrouwelijke verzet en was een gevolg van de functie die vrouwen in de maatschappij van de jaren veertig werd toegeschreven.

Naast de vrouwen die toetraden tot het verzet waren er bovendien nog zij die behoorden tot wat het 'burgerverzet' is gaan heten, naar de uitdrukking van de his-

– Het memoriaal van
Ravensbrück

toricus Jacques Sémelin. Het betreft dat deel van de publieke opinie dat gekant was tegen de bezetting en in het geheim het verzet steunde zonder er deel van uit te maken. Door haar spontane, ongestructureerde karakter blijft deze groep doorgaans in de schaduw, maar via de studie van de bestraffing kunnen we haar nu aan het licht brengen. Van deze vrouwen steunde 43 procent het verzet door spontaan onderdak te verlenen aan spionnen op doorreis, door gezochte verzetsstrijders een paar dagen te verbergen of wapens en materiaal te verstoppert. Minstens 37 procent schoot piloten, geallieerde soldaten of gezochte personen te hulp, terwijl 20 procent enkel en alleen werd gearresteerd omdat ze standpunten tegen de Duitsers of voor de geallieerden hadden geuit.

Vrouwelijke verzetsstrijders maakten in totaal ongeveer 87 procent uit van de vrouwelijke gedeporteerden. Door dit overwicht mogen we niet uit het oog verliezen dat een niet te verwaarlozen deel van de vrouwen *niet* wegens verzetsdaden werd gearresteerd. In die minderheidsgroep werd een derde aangehouden voor vergrijpen van gemeen recht. Een deel van hen werd gearresteerd voor de gebruikelijke diefstallen en transacties op de zwarte markt, maar de overgrote meerderheid werd gearresteerd in het raam van maatregelen die waren uitgevaardigd om de seksuele verhoudingen tussen Franse vrouwen en de bezettingstroepen te controleren en de gezondheid in de bezette gebieden te garanderen. De overige vrouwen die niet vanwege verzetsdaden werden gearresteerd waren overwegend moeders, zussen of verwanten van gezochte verzetsstrijders. Hoogstwaarschijnlijk waren zij het slachtoffer van de *Sippenhaft*-procedure, waarbij de omgeving van een verzetsstrijder evenzeer verantwoordelijk werd gehouden als de verzetsstrijder zelf.

Dankzij de verzamelde inlichtingen kunnen we overigens een vrij gedetailleerd sociologisch profiel van de gedeporteerden opstellen. Hun geografische herkomst was divers, maar toch blijkt duidelijk een overwicht van de stedelingen, want alleen al de inwoners van Parijs, Marseille en Lyon vertegenwoordigden bijna een kwart van de gedeporteerden. Uit een analyse van de leeftijdsgroepen blijkt dan weer dat de gedeporteerden in de kracht van hun leven waren: in verhouding tot de hele Franse bevolking waren de vrouwen tussen 30 en 45 het sterkst vertegenwoordigd, en de gemiddelde leeftijd was 37 jaar. Erg verschillend dus van het nog altijd bestaande beeld van de piepjonge ondergrondse strijdster. Ook de analyse van hun gezinssituatie en sociaal-economische categorie strookt daar niet mee. Ongeveer 55 procent van de gedeporteerden was gehuwd op het moment van arrestatie, terwijl slechts een derde beweerde alleenstaand te zijn. Uit het onderzoek naar hun beroep blijkt dat het voor de grote meerderheid ging om actieve vrouwen (66 procent), waardoor ze ook weer verschilden van de Franse vrouwelijke bevolking, waarin toen meer dan één op twee vrouwen geen beroep had.

BESTRAFFING: TRAJECTEN EN BALANS

Door het traject dat de vrouwen aflegden, krijgen we zicht op de economische logica van de deportatie. Een andere belangrijke conclusie die we kunnen trek-

© Pierre-Emmanuel Dufayel

– Verspreiding van de gedeporteerde vrouwen op 31 januari 1944 (het ‘konvooi van de 27 000’).

ken uit het nieuwe onderzoeksmateriaal is de noodzaak om de blik af te wenden van het centrale Ravensbrück-kamp. Uit de trajectanalyse blijkt de geografische verscheidenheid van de deportatieplaatsen, of het nu gaat om de talrijke satellietkampen en arbeidsploegen, dan wel om de gevangnissen en vestingen waarin de Franse vrouwen werden opgesloten. Zo werd Jeanne Bonneaux, op 15 maart 1942 in Parijs opgepakt voor verzetsactiviteiten, naar acht verschillende gevangnissen overgebracht voor ze op 21 november 1944 in Ravensbrück terecht kwam. Sommige gedeporteerden, bijvoorbeeld Marie-Louise Le Bozec, werden naar wel twaalf verschillende plaatsen overgebracht. Bijna 1 900 vrouwen deden op hun traject een gevangenis aan, terwijl minstens 900 niet in een concentratiekamp belandden.⁴ Uit een studie van die honderden trajecten blijkt duidelijk het veelsoortige en caleidoscopische karakter van de deportatie-ervaring. Willen we de omvang van die bestraffing in kaart brengen, moeten we het dus ook hebben over de gevangnissen in Jauer, Cottbus, Gotteszell, Aichach en Fließbach.

In de loop van 1943 werd Ravensbrück trouwens een enorme draaischijf voor het verspreiden van vrouwen uit heel Europa over de Duitse oorlogseconomie. Meer dan twee derde van de uit Frankrijk gedeporteerde vrouwen werd vanuit het kamp

(4) Blijkens de DAVCC – SHD, na verwerking van de dossiers aangaande statuutaanvragen.

overgebracht naar wapenfabrieken van het Balticum tot Sudetenland. Een mooi voorbeeld daarvan is de verspreiding van de vrouwen uit het transport dat op 31 januari uit Compiègne vertrok en op 2 februari in Ravensbrück aankwam. Meer dan zeven op de tien vrouwen werden overgeplaatst naar een arbeidsploeg. Vanaf april werden ongeveer 300 van hen eerst naar Holleischen en Zwodau in Sudetenland overgebracht, vervolgens vertrokken in juli meer dan honderd vrouwen naar het Limmer-kamp in Hannover en tot slot gingen er twee weken later bijna evenveel van Ravensbrück naar Leipzig. Er wordt geschat dat bij de deportatie van Franse vrouwen sprake is van meer dan zeventig plekken. Verder is gebleken dat bijvoorbeeld zwangere vrouwen een specifiek parcours volgden, waarbij in de zomer van 1944 een deel naar Frankrijk werd gerepatriceerd om te bevallen. Er waren ook vrouwelijke gevangenen die vervroegd vrijkwamen, buiten de standaardprocedure om, zoals Geneviève de Gaulle.

Via de studie van het lot van de gedeporteerden kunnen we tot slot een precieze balans opmaken van het bestraffingsbeleid. Het onderzoek leert ons dat 1 533 vrouwen verdwenen of overleden tijdens hun deportatie, dat wil zeggen 24 procent van de uit bezet Frankrijk weggevoerde vrouwen. De lotsbestemming van 184 vrouwen blijft tot op vandaag onbekend. Meer dan de helft van de vrouwen overleed tussen 1 februari en 30 april 1945, tijdens een periode waarin de uitroeiing van de zwaksten werd georganiseerd in het centrale Ravensbrück-kamp. In zes op de tien gevallen was Ravensbrück voor de gedeporteerde vrouwen de plaats van overlijden.

Door de problematiek van de vrouwelijke deportatie opnieuw te bekijken kunnen we een gefragmenteerde geschiedenis weer samenstellen en verzet, politieke onderdrukking en het concentratiekampstelsel vanuit eenzelfde standpunt beschouwen. Op die manier wordt een preciezer en tegelijk vollediger visie mogelijk. We kunnen wat meer afstand nemen van een eenvormig totaalschema waarin beide geslachten op een hoopje worden gegooid en verschillen genegeerd. We kunnen licht werpen op het specifieke karakter van de vrouwelijke deportatie, die ook vandaag nog een schemerzone blijft in de vrouwengeschiedenis. ■

BIBLIOGRAFIE

- Pierre-Emmanuel Dufayel, *Un convoi de femmes*, Parijs: Vendémiaire, 2011.
- Gaël Eismann, *Hôtel Majestic. Ordre et sécurité en France occupée (1940-1944)*, Parijs: Tallandier, 2010.
- Fondation pour la Mémoire de la Déportation, *Livre-Mémorial des déportés de France arrêtés par mesure de répression et dans certains cas par mesure de persécution, 1940-1945*, Parijs: Tirésias, 2004.
- Thomas Fontaine, *Les oubliés de Romainville*, Parijs: Tallandier, 2005.
- Catherine Lacour-Astol, *Le genre de la Résistance*, Parijs: Presses de la Fondation nationale de sciences politiques, 2015.
- Bernhard Strebler, *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* [2001], Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2003.
- Germaine Tillion, *Ravensbrück* [1973], Parijs: Seuil, 1988.
- ---, 'Réflexion sur l'étude de la déportation', in *Revue d'Histoire de la Seconde Guerre mondiale*, 4(15), juli-september 1954, 3-38.